

PSSR 64/2 (2012):15-48

Rhodalyn W. Obias

University of the Philippines

Ang Espasyo ng Calle Colon sa Pagbubuo ng Pagkataong Cebuano, 1860-1942

Abstract. Narratives about Colon street in Cebu City serve to strengthen a popular view of the street as the “oldest street” in the Philippines. However, why does Colon remain valuable to the Cebuanos? What can be drawn from the history of this old street that continues to be remembered and valued by the Cebuano? Why does Colon remain distinct in the consciousness of the Cebuanos?

More than the physical aspect of Colon, each corner and building in the street speaks of a story that continues to be relevant and serves as a foundation of being Cebuano. Colon is not simply a place or a backdrop that holds and contains Cebuano experiences in the past; rather, it is an important space that actively forms, shapes, and express Cebuano identity. With this view, this study aims to analyze Colon as a unique Cebuano space by describing the structures found in Colon from 1860 to 1942, particular the old houses and theaters, and relating these to the various narrations that gave color and life to the street.

Ang Espasyo ng Calle Colon sa Pagbubuo ng Pagkataong Cebuano, 1860-1942

Abstract. Hindi maikakailang mula sa iba't-ibang kuwento hinggil sa Colon, may popular na kaalaman na ang Colon, kundi isang matandang kalye sa Cebu ay ang “pinakamatandang daan” sa Pilipinas. Ngunit, bakit mahalaga ang Colon sa mga Cebuano? Ano ang taglay na kasaysayan ng lumang daang ito na hanggang sa kasalukuyang panahon ay patuloy pa rin ginugunita at pinapahalagahan ng mga Cebuano? Bakit nananatiling tampok sa kamalayan ng mga Cebuano ang Calle Colon bilang isang natatanging daan?

Higit pa sa pisikal anyo ng Colon, ang bawat sulok at bawat gusali ay may taglay na mga kuwentong nananatiling makabuluhan at nagiging pamantayan ng pagiging Cebuano. Ang Colon ay hindi lamang simpleng pook na nagsisilbing sisidlan ng karanasan ng mga Cebuano sa nagdaang panahon kundi ito rin ay mahalagang espasyo na may aktibong papel sa pagbubuo, paghuhubog at pagpapahiwatig ng kanilang pagkakakilanlan. Sa ganitong pagtingin, nilalayong ilarawan ng pag-aaral na ito ang mga gusaling umusbong sa Colon, partikular na ang mga bahay na bato at mga teatro, at isalaysay ang mga kuwentong nagbigay-kulay sa pisikal na kaanyuhan ng daan tungo sa mas malalim na pagsusuri ng Colon bilang isang natatanging espasyong Cebuano.

Ang Espasyo ng Calle Colon sa Pagbubuo ng Pagkataong Cebuano, 1860-1942¹

Sa distrito ng Parian sa lungsod Cebu, matatagpuan ang isang kalyeng patuloy na tumitibok sa puso ng mga Cebuano, ang Calle Colon. Kilala bilang “pinakamatandang daan” sa buong Pilipinas, malimit itong itinatampok bilang isa sa mga mahalagang palatandaan ng kalinangan at kasaysayang Cebuano. Bilang isang kalyeng nagsilbing saksi sa mahabang proseso ng pagbabago ng lungsod Cebu, matatagpuan dito ang iba’t-ibang sulok na naglalaman ng mayayamang kuwento ng mga Cebuano at ng kanilang pagkatao.

Isang kuwentong nananatiling buhay sa alaala ng mga nakatatanda ay ang pagkakaroon noon ng isang distrito ng mga Tsinong mangangalakal sa Calle Colon. Sa katunayan, noong itinanghal ang ika-12 ASEAN Summit sa Cebu noong Enero 2007, lubos na ipinagmalaki ng mga Cebuano ang katangiang ito sa mga bumibisitang banyaga. Pinalamutian ang buong daan ng mga pulang banderitas at lamparang Tsino, ngunit agaw-pansin sa lahat ang pag-indak ng mga mananayaw na nakasuot ng damit Tsino (Tabada 2006; “Tour Gives” 2007).

Matingkad din sa alaala ng mga Cebuano ang imahen ng mga bahay na bato ng mga mestisong Tsino na dating nakatayo sa Colon. Kaakibat ng imaheng ito ang paggunita sa isang maliit ngunit mahigpit na komunidad na nagkaroon ng mahalagang papel sa pag-unlad ng lungsod noong huling bahagi ng ika-19 na siglo. Hindi na makikita ang mga bahay na ito sa Colon ngayon, ngunit patuloy pa ring pinahalagahan ang imaheng ito. Halimbawa, ipinapakita ng isang obelisk na palatandaan na matatagpuan sa isang dulo ng Colon ang larawan ng mga magagarang bahay na bato ng mga mestisong Tsino na dating nagbigay buhay sa daan.

Hindi maikakailang mula sa iba't-ibang kuwento hinggil sa Colon, may popular na kaalaman na ang Colon, kundi isang matandang kalye sa Cebu ay ang “pinakamatandang daan” sa Pilipinas. Ngunit, bakit mahalaga ang Colon sa mga Cebuano? Hindi na makikita ang mga Tsinong mangangalakal o ang mga bahay na bato na itinayo ng mga mestisong Tsino sa Colon. Ngunit, patuloy pa ring binabalik-balikan sa alaala ng mga Cebuano ang mga imaheng ito at nagsisilbing pamantayan ng kanilang pagiging Cebuano. Ano ang taglay na kasaysayan ng lumang daang ito na hanggang sa kasalukuyang panahon ay patuloy pa rin ginugunita at pinapahalagahan ng mga Cebuano? Bakit nananatiling tampok sa kamalayan ng mga Cebuano ang Calle Colon bilang isang natatanging daan?

Sa unang tingin, ang Colon ay isang pisikal na daan, pinapaligiran ng mga lumang gusali, binabagtas ng mga tao at dinadaan ng mga dyipni. Isa itong pook na kinaganapan ng mga pagbabagong sumasalamin ng mga pagbabagong naganap sa mas malawak na lungsod. Sa kabilang banda naman, makikitang ito rin ay isang napakahalagang espasyo na kumakatawan ng iba't-ibang pagpapakahulugan ng buhay Cebuano. Sa iba't-ibang punto ng kasaysayan ng Colon, makikitang nagsilbi itong sentrong pangkomersyo at sentrong pangkultura para sa mga Cebuano. Higit pa sa pisikal nitong anyo, ang bawat sulok at gusali ay may taglay na mga kuwentong nananatiling makabuluhan at nagiging pamantayan ng pagiging Cebuano. Kung gayon, ang Colon ay hindi lamang simpleng pook na nagsisilbing sisidlan ng karanasan ng mga Cebuano sa nagdaang panahon kundi ito rin ay mahalagang espasyo na may aktibong papel sa pagbubuo, paghuhubog at pagpapahiwatig ng kanilang pagkakakilanlan. Sa ganitong pagtingin, nilalayong ilarawan ng pag-aaral na ito ang mga gusaling umusbong sa Colon mula 1860 hanggang 1942 at isalaysay ang mga kuwentong nagbigay-kulay sa pisikal na kaanyuhan ng daan tungo sa mas malalim na pagsusuri ng Colon bilang isang natatanging espasyong Cebuano.

Colon at Parian

Nakapaloob ang Colon² sa distrito ng Parian, ngunit sakop ng pagtingin sa daan ang kabuuang distrito. Sa katunayan, kinikilala rin ang Colon bilang Parian sa kadahilanang ito ang nagsisilbing pangunahing daan ng distrito. Kaya naman kung titingnan ang maagang kasaysayan ng Colon, hindi ito maaaring ihiwalay sa pag-usbong at pag-unlad ng distrito ng Parian.

Simula noong ika-10 na siglo, matatagpuan sa timog bahagi ng Cebu ang isang pamayanan. Mula sa mga porselenang nahukay, mahihinuhang nagsilbi itong masiglang sentro ng kalakalan (Hutterer, 1973; Nishimura, 1988). Sa kabilang banda, makikitang bahagi naman ng isang malawak na latian sa hilagang bahagi ng lungsod ang Parian at walang ebidensyang nagpapatunay na nagkaroon ng pamayanan dito sa panahong pre-kolonyal (Nishimura, 1992). Sa kabila nito, pinaniniwalaang ginamit pa rin ang naturang lugar ng mga Tsinong nakikipagkalakalan sa mga katutubo. Mapapansin ang lapit ng Parian sa isang estero at mahihinuha na ang simulain ng Parian ay sadyang nakaugnay sa pamumuhay ng mga Tsinong mangangalakal habang nilalayag nila ang naturang estero.

Hanggang sa kasalukuyan, nananatiling buhay pa rin ang alaala ng mga Tsinong mangangalakal na dating lumayag dito. Tanda ng isang dating residente ng Parian na si Concepcion Briones (1983; sariling salin):

Centuries ago, the Estero de Parian was wide and deep, its waters flowing constantly. Sailing vessels loaded with merchandise from such exotic places as Siam, Arabia, and China navigated the waterway that snaked west to east, traversing the three streets of Old Parian (p. 50).

[Ilang siglo na ang nakaraan, malawak at malalim ang Estero de Parian at tuloy-tuloy lamang dumadaloy ang tubig dito. Nilalayag ng mga sakayang pandagat na lulan ang iba't-ibang kalakal na nagmumula pa sa ibang bansa katulad ng Siam, Arabia, at Tsina ang naturang estero na mala-ahas ang pagdaloy mula silangan patungong kanluran at hinahati ang tatlong daan ng Lumang Parian.]

Gayundin, binigyan-pansin ng Cebuano folklorist na si Jovito Abellana (c.1960) ang paglago ng kalakalan sa Parian bago pa dumating ang mga Espanyol (sariling salin):

The market place [Parian] was bounded by the Parian and Tinago esteros which were navigable before. At [the] Parian estero, Sampans or flat-bottom boats which were loaded with different merchandise were able to flow up to the vicinity of the Oriente Theater [in Colon] today (p. 60).

[Ang palengkeng ito (Parian) ay pinapaligiran ng mga estero ng Parian at Tinago na dating nilalayag. Sa estero Parian, ang mga Sampans o mga sakayang pandagat na may patag na kailaliman na pinupuno ng iba't-ibang uri ng paninda ay maaaring lumayag hanggang sa lugar na kasalukuyang kinatatayuan ng Teatro Oriente.]

Sa pagdating nina Miguel Lopez de Legazpisa Cebu noong 1565, tinangka nilang baguhin ang pisikal na kaayusan ng pamayanang Cebuano.

Sinimulan ang proseso ng pagpapatayo ng isang permanenteng pamayanan noong 8 Mayo 1565. Sang-ayon sa mga batas na kilala bilang *Leyes de Indias*, hinati ang pamayanan sa mga bloke ayon sa isang disenyong kwadrado (*grid pattern*) at naging tampok ang isang malawak na plaza sa gitna ng pamayanan (Doepfers, 1972, p. 776). Itinayo naman ang isang simbahan na kilala ngayon bilang Basilica Minore de Sto. Niño at itinatag din ang kuta ng San Pedrosa timog-silangang bahagi ng siyudad (Sande, 1576, p. 70).

Ngunit, ang kapansin-pansin sa ginawang pagsasaayos ng mga Espanyol ay ang pisikal na paghiwalay ng mga grupo ng tao batay sa kani-kanilang etnisidad (Doepfers, 1972, p. 779). Sang-ayon ito sa paniniwala ng mga Espanyol na ang isang maayos na lipunan ay kakakakitaan ng malinaw na paghihiwalay ng espasyo para hindi naghahalo ang iba't-ibang grupo ng tao. Kaya naman sa Cebu noong 1595, nagkaroon na ng tatlong hiwalay na komunidad: isang komunidad ng mga Espanyol sa timog-silangan sa paligid ng kuta ng San Pedro, isang komunidad ng mga katutubo na matatagpuan naman sa timog-kanluran sa San Nicolas, at isang komunidad ng humigit-kumulang dalawang daang Tsino (200 souls) na naninirahan sa Parian (Chirino, 1604, p. 42).

Katulad ng kanilang mga ninunong dumayo sa Cebu, nabuhay ang mga Tsino sa Parian sa kanilang pakikipagkalakalan. Nagsilbing pangunahing produkto ang porselena at dahil sa dami ng mga seramikong natagpuan sa isla, nawika pa ni H. Otley Beyer na “ang isla ng Cebu ay tunay na minahan ng mga lumang porselena at iba pang mga artifact mula sa panahong pre-kolonyal” (1947, p. 282). Sa kabilang banda naman, iniulat ng mga Espanyol noong ika-16 na siglo na kapalit ng mga porselenang dala ng mga Tsino ay ang ginto at iba't-ibang uri ng pagkain. “Sa hilaga ng Bendenao [Mindanao],” salita ni Andres Urdaneta, “ay ang Cebu, at ayon sa mga katutubo matatagpuan dito ang ginto na dinadayo ng mga Tsinong mangangalakal taon-taon” (1522-37, p. 35). Dagdag pa rito, binanggit din ni Pigafetta ang palitan ng “bigas, baboy, kambing at iba pang pagkain” (Pigafetta, 1525, p. 153). Kung gayon, nagsilbing sentro ng kalakalan ang Parian noong ika-16 na siglo dahil sa lapit nito sa isang estero ng ginamit ng mga Tsino sa kanilang kalakalan.

Kung naging masigla ang kalakalan sa Cebu sa panahong pre-kolonyal, kapansin-pansin naman ang paghina nito sa pagtatapos ng

ika-16 na siglo hanggang sa pagpasok ng ika-18 na siglo dahil sa pagtatag ng kalakalang galleon sa Maynila.³ Nagkaroon ito ng malaking epekto sa Cebu lalo na sa usapin ng populasyon (Fenner, 1985, pp. 32-40). Lumipat ang mga sibilyang Espanyol sa Maynila upang makilahok sa kalakalang galleon at sa taong 1738, nabilang na lamang sa isa o dalawa ang mga Espanyol na hindi pari o administrador ang nanirahan sa Cebu (San Antonio, 1738, p. 36). Maging ang bilang ng mga katutubo ay bumaba rin. Noong 1630, pansin ni Juan de Medina na kung dati “ang pamayanan ng Sugbo ay matao... ngayon ay kakaunti na lamang ang bilang ng mga tao” (Medina, 1893, p. 162). Ang mga katutubo na dating aktibo sa pakikipagkalakalan ay “hindi na naging kilala sa kanilang komersyo” at tinutukan na lamang nila ang agrikultura (Fenner, 1985, p. 42). Bumaba rin ang bilang ng mga Tsino; ngunit, naiwan pa rin ang ilan sa kanila upang “pasan ang mabigat na pamatok” bilang mga tagapamagitan ng mga katutubo at Espanyol” (Delgado, 1751, pp. 177-79). Sa mga naiwan pang Tsino, umabot na lamang ang kanilang bilang sa 18 hanggang 25 indibidwal (Mojares, 1983, p. 24). Kung gayon, bumaba ang kahalagahan ng dating sentro ng kalakalan at inilarawan tuloy ng manlalakbay na Pranses na si Guillaume Le Gentil noong 1779 ang Cebu bilang “kumpol-kumpol ng ilang miserableng kubo” (Le Gentil, 1964, p. 138).

Ilang pagbabago rin sa administrasyon ng Cebu ang lalong nakaapekto sa Parian noong ika-18 na siglo. Dahil kakaunti na lamang ang mga residenteng Espanyol sa siyudad, ibinuwag ang *ayuntamiento* noong 1751. Bilang kapalit, tatlong hiwalay na pueblo ang itinatag: ang *ciudad* na binuo ng ilang mga katutubo at ng mga naiwang Espanyol at mestisong Espanyol; ang Parian na sakop naman ang mga Tsino at mestisong Tsino; at ang Lutao para sa iba pang mga katutubong nakatira sa labas ng lumang siyudad (Cullinane, 2001, p. 255). Sa pulitikal na kalagayan ng Cebu noong 1800, pansin ng pari na si Joaquin Martinez de Zuñiga (1973; sariling salin):

The city of Cebu at this writing has no mayors, no aldermen, nor any Spanish inhabitants. A native town with nothing of the city in it (except its name), it is the seat of residence of the provincial governor and of the bishop. It has an artillery force, an Augustinian convent, and another for the Recollects – with only one priest occupying each of the convents as the Jesuit convent has been set aside for a seminary. The Cathedral and the bishop’s palace are built of stone but badly made (p. 433).

[Noong isinusulat ito, walang alkalde, walang kawani, o mga residenteng Espanyol sa lungsod ng Cebu. Isang katutubong pamayanan na hindi maituturing lungsod (maliban na lamang sa pangalan nito), ang Cebu ay tirahan ng gobernador ng lalawigan at ng obispo. Mayroong hukbong lakas, isang kumbentong Agustino, at isa pang [kumbentong] Rekoleta –may isang paring namamahala sa bawat kumbento dahil ang kumbentong Heswita ay ginawa nang seminaryo. Ang Cathedral at palasyo ng Obispo ay yari sa bato pero hindi maganda ang pagkagawa.]

Dagdag sa paghahating administratibo, hinati rin ang tatlong pueblo sa dalawang parokya. Isa na rito ang parokya ng siyudad na nakatuon sa Cebu Cathedral na dinadayo ng mga parokyanong nagmula sa siyudad. Nakasentro naman ang parokya ng Parian-Lutao sa simbahan ng San Juan Bautista sa Parian at pinagsilbihan nito ang lahat ng mga nanirahan sa labas ng siyudad (Cullinane, 2001, p. 255).

Sa pagpasok ng ika-19 na siglo, sinikap ng kolonyal na pamahalaan na pasiglain ang komersyal at agrikultural na aspekto ng buong bansa. Nagbunga ito ng mas malawak na pag-unlad ng mga produktong komersyal tulad na lamang ng asukal, tabako, at abaka. Kalaunan, nagbukas ang mga daungan tulad ng Maynila at Iloilo para sa pandaigdigang kalakalan (Schurz, 1939, pp. 49-54).

Sa pagkakataong ito, muling naging mahalagang sentro ng kalakalanang Cebu. Noong Hulyo 30, 1860, nagbukas din para sa pandaigdigang kalakalan ang daungan dito. Noong 1875 naman, makalipas lamang ng mahigit isang dekada, inilarawan ng Aleman na si Fedor Jagor ang Cebu bilang “emporium” ng mga produktong nanggaling sa Visayas at Mindanao (Jagor, 1875, pp. 287-88).

Bilang sentro ng kalakalan, dalawa ang papel na ginampanan ng Cebu. Iniluwas ng mga negosyanteng galing sa Visayas at Mindanao ang kanilang mga produkto mula sa Cebu. Kabilang sa pangunahing produktong dumaan sa Cebu ay asukal, tabako, palay, abaka, kape, at perlas. Sa kabilang banda naman, makikita na noong 1868, nagluwas din ang Cebu ng mga produktong nagkakahalagang \$1,181,050 sa mga bansang Britanya, Espanya, at Estados Unidos. Kabilang naman sa produktong ito ay ang asukal, tabako, at abaka (Jagor, 1875, pp. 301-02). Sa pagtatapos ng ika-19 na siglo, kinilala na ang Cebu bilang ikatlong pinakamahalagang daungan sa bansa (tingnan ang Talaan 1) (Andrada, 1887, p. 231).

Talaan 1. Bilang ng mga Produktong Iniluwas at Inangkat sa mga Daungan sa Pilipinas, 1883.

	Manila	Iloilo	Cebu	Zamboanga	Sual
Iniluwas	P19,643,464	P1,377,978	P273,820	P12,740	-
Inangkat	P18,624,023	P5,323,570	P2,429,048	-	P4,086
TOTAL	P38,267,487	P6,701,548	P2,720,868	P12,740	P4,086

Sanggunian: Andrada, 1886, p. 231.

Dala ng pagsigla ng ekonomiya sa panahong ito, tumaas muli ang populasyon ng Cebu. Sa tala ni Jagor noong 1875, umabot sa 34,000 ang mga taong nanirahan sa Cebu (1875, p. 301). Noong 1890, tumaas ang bilang ng mga Tsino sa 1,400 mula sa bilang na 30 noong 1857 (Cullinane, 2001, pp. 273-74). Umabot naman sa 2,500 ang bilang ng mga mestisong Tsino (Mojares, 1983, p. 24). Ang mga Espanyol na dating mga pari, opisyal, o sundalo lamang ay nahaluan na rin ng mga negosyante at mga propesyunal tulad ng mga doktor at abugado (Fenner, 1985, p. 149). Hindi na rin sila ang natatanging grupo ng mga banyaga sa lugar dahil nanirahan na rin dito ang mga Amerikano, Ingles, Aleman, at Swiss (Mojares, 1983, pp. 20-21).

Kalakalan ang naging pangunahing pamumuhay sa lungsod at ito ang nagbigay ng katangi-tanging kulay at sigla sa Cebu. Ayon pa sa isang Amerikanang mamahayag, “Ang pangunahing katangian lamang [ng Cebu] ay kalakalan...isa siyang metropolis” (Hamm, 1898, pp. 96-97). Dagdag naman ng isa pang Amerikanong mamahayag na si William Boyce (1914, sariling salin):

In Cebu, the old and the new are blended in a bewildering fashion. A modern concrete warehouse jostles a hoary vine-hung old convent; a big steamship from Manila docks beside a native's bamboo banca; a noisy automobile tears past a wooden-wheeled carabao cart. All is life and bustle here, in the second city of the Philippines, where the people are more concerned with the shipment of hemp, copra, and sugar than with the historic associations which encircle their town and island (p. 143).

[Sa Cebu, ang luma at bago ay naghahalo sa isang nakalitong paraan. Binubunggo ng isang moderno at konkretong bodega ang isang lumang kumbentong puro baging; isang malaking barko mula sa Maynila ay nakadaong

katabi ng isang katutubong bangka; nilalagpasan ng isang maingay na sasakyan ang isang karromatang kahoy. Ang lahat ay nakatuon sa pamumuhay at aktibidad dito sa pangalawang lungsod ng Pilipinas, kung saan ang mga tao ay mas abala sa pangangalakal ng abaka, kopra, at asukal kay sa mga makasaysayang ugnayan na pumapalibot sa kanilang pamayanan at isla.]

Dahil sa pagsigla ng ekonomiya, nagkaroon ng pagtaas sa bilang ng mga establisyamento sa lungsod. Noong 1891, naitala ang 15 Tsinong tindahan, 11 bazar na nagbebenta ng produktong Europeo, 4 na bahay-kalakalang nagluluwas at nag-aangkat ng mga produktong agrikultural, 4 na tindahan ng tabako, 3 opisina ng pagbabarko, 3 *carrocerias* (paupahan at pagpapaayos ng karwahe), at 3 botika. Iba pang mga establisyamentong natagpuan sa Cebu ay ang funeraria, palimbagan, kainan, panaderia, at iba pa. Hindi rin nagtagal, dumating din sa lungsod ang iba pang serbisyong publiko tulad ng kuryente, sistemang tubig, at pati ang telepono (Mojares, 1983, pp. 29-35). Kaya naman sa pagpasok ng ika-20 na siglo, maaaring ituring na modernong lungsod ang Cebu.⁴

Samantala, nagbagong-anyo rin ang Parian. Matatandaan na noong ika-16 na siglo, makikita ang isang komunidad ng mga Tsinong mangangalakal sa Parian at nagsilbing sentro ng kalakalan ang lugar. Ngunit sa paghina ng ekonomiya ng Cebu noong ika-17 at ika-18 na siglo, bumaba ang bilang ng mga Tsinong nanirahan sa Parian. Ang natirang mga residente sa distrito ay ang mga inapo ng Tsino, ang mga mestisong Tsino. Higit pa rito, unti-unting natuyo ang estero ng Parian sa pagtatapos ng ika-19 na siglo kaya hindi na kayang lumayag dito ng mga sasakyang pantubig. Bunga nito, nawala ang kahalagahan ng Parian bilang sentro ng kalakalan at lumipat sa timog bahagi ng lungsod sa kasalukuyang kinalalagyan ng daungan ang pang-ekonomikong sentro ng Cebu. Sa madaling salita, noong ika-19 na siglo, nawala ang pang-ekonomikong kahalagahan ng Parian at nagsilbi na lamang itong distritong residensiyal ng mga mestisong Tsino (Mojares, 1983, p. 24).

Sa kabila ng paghina ng Parian bilang sentro ng mga Tsinong mangangalakal, ang kahalagahan ng lugar sa panahong ito ay nanatili pa ring malakas at ito ay naka-angkla sa dalawang aspekto. Una, dito nabuo ang isang natatanging komunidad ng mga mestisong Tsinong na nagtayo ng kanilang mga bahay sa Parian, partikular na sa Colon. Nagsilbing mahalagang salamin ang mga naturang tahanan hindi lamang ng kaunlaran ng mga mestiso Tsino kundi na rin ng pagsigla ng kabuuang lungsod.

Pangalawa, nabuo rin dito ang isang sentrong pangkultura na nakatuon sa mga teatrong itinatag sa Colon. Sa tulong ng mga naturang teatro, nabuo at nahubog ang isang natatanging kalingangang Cebuano.

Salamin ng Kaunlaran

Sa pagtatapos ng ika-19 na siglo, naging napakahalaga ang mga mestisong Tsino sa lipunang Pilipino. Sa usaping administratibo, itinuring na mestiso ang indibidwal na ang ama ay Tsino or mestiso rin. Tulad ng mga katutubo, binigyan sila ng karapatan na makilahok sa lokal na pamahalaan at pinayagan din silang lumipat ng tahanan. Ngunit, naiiba ang mga mestiso sa mga katutubo sa usapin ng pagbubuwis. Makikitang doble ang binabayad na buwis ng mga mestiso kung ihahambing sa mga katutubo dahil pinaniniwalaan ng mga Espanyol na doble ang kakayahan ng mga mestisong kumita ng pera; ngunit, kapansin-pansin naman na hindi ito kasing taas ng buwis na hinihingi mula sa mga Tsino dahil pinaniniwalaan ng mga Espanyol na ang may pinakamataas na kakayahang kumita ng pera ay ang mga Tsino. Samakatuwid, kinilala ng pamahalaang Espanyol ang mga mestiso bilang mga taong may kakayahang kumita ng katamtaman o sa pagitan ng mga Tsino at katutubo (Wickberg, 2001, p. 3).

Sa aspektong kultural, katangi-tangi ang mestiso. Para kay Edgar Wickberg, isa siyang uri ng Pilipino na kakakakitaan ng kulturang may halong Pilipino, Espanyol at Tsinong elemento. Madalas ginagamit ng mga mestiso ang katutubong wika at marami ay hindi na rin nakapagsasalita ng Hokkien o Cantonese. Sa struktura ng pamilya, mas sumusunod din ang mga mestiso sa kagawiang Pilipino na nagbibigay-halaga sa kamag-anak ng babaeng asawa. Kapansin-pansin naman sa kanila ang ilang katangian tulad ng pagkahilig sa karangyaan, debosyon sa Katolisismo at sa kulturang Espanyol, at kakayahang magnegosyo (Wickberg, 2000, pp. 31-33).

Sa Cebu, sinasabing ang “kalakalan at kayamanan ng lalawigan ay nasa kamay ng mga mestiso” (Mallat, 1846, p. 200). Sa taong 1810, sinabing umabot sa bilang na 4,797 ang bilang ng mga mestisong Tsino sa Cebu (Wickberg, 2001, p. 13). Tulad ng kanilang mga ninuno, kinilala at pinakinabangan ng mga mestiso ang potensyal ng bagong ekonomiya. Mula 1840 hanggang 1850, napalawak nila ang kanilang kontrol sa kalakalang pakyawan at patingi. Halimbawa, ipinapadala ng mga mestisong Tsino tulad nina Don Juan Climaco, Don Gavino Veloso del

Rosario, at Don Estanislao Mariano ang kanilang mga sasakyang pandagat sa Leyte, Samar, Negros, Panay at ilang bahagi ng Mindanao upang mangalap ng mga produktong iluluwas mula sa Cebu. Sa kalakalang patingi naman, hawak din ng mga mestiso ang pagbebenta ng mga produktong Europeo at bigas mula sa Panay (Fenner, 1985, pp. 80-83).

Sa panahon bago ang 1860 o ang taon ng pagbubukas ng daungan ng Cebu para sa pandaigdigang kalakalan, nangunguna ang mga mestisong Tsino sa kalakalang pakyawan at patingi dahil walang ibang grupo sa Cebu ang nagbigay ng matinding kompetisyon. Ang mga *indio* ay sinasabing may kakulangan sa kapital at karanasan sa komersyo. Kakaunti naman ang bilang ng mga Tsino bago ang 1860 dahil sa mga batas na nagpaalis sa kanila sa Pilipinas na ipinatupad noong huling bahagi ng ika-18 na siglo. Gayundin, kakaunti ang bilang ng mga Espanyol at mga mestisong Espanyol. Tanging ang Espanyol na gobernador ng probinsya ang nagsilbing kompetisyon ng mga mestisong Tsino, ngunit mawawala rin ang kompetisyon na ito noong 1844 nang pinatanggal ng pamahalaan ang *indulto de comercio*, o ang pribilehiyong ibinibigay sa mga gobernador na makilahok sa kalakalan (Wickberg, 2001, pp. 30-31; Fenner, 1985, pp. 80-84).

Matapos ang pagbukas ng daungan ng Cebu noong 1860, dumating sa Cebu ang iba pang mga grupong lumahok sa kalakalan tulad ng mga Ingles at Amerikano na nagbukas ng mga bahay-kalakalan sa Cebu at ng mga Tsino na muling pinayagan ng pamahalaang bumalik sa Pilipinas. Naging kompetisyon ang mga bagong grupo ngunit sa halip na malimita ang mga gawaing komersyal ng mga mestisong Tsino, lalo lamang ito umigting. Makikita, halimbawa, ang pagdami ng bilang ng mga negosyante tulad ng mga pamilyang Rallos, Mercado, Osmeña, at Cui. Nanatili ring aktibo ang mga mestisong Tsino sa pamumuhunan. Mula sa isang listahan ng 123 pautang na ibinigay noong 1860-1885, 72% ang nagmula sa mga negosyanteng hindi taga-kanluran at hindi Tsino. Dagdag pa, ipinagpatuloy pa rin ng mga mestisong Tsino ang pangongolekta ng buwis kabilang na ang mga buwis sa lupa, sa palengke, at pagsasabong. Isa pang patunay na lalo lamang umigting ang mga gawaing komersyal ng mga mestisong Tsino ay ang pagbuo nila ng mga kompanya tulad ng *Roa and Son*, *Don Valeriano Climaco and Company*, *Llorente and Son*, at *Osmeña Rita and Company* (Fenner, 1985, pp. 115-117).

Dagdag sa paglahok sa mga naturang gawaing komersyal, pinalawak din ng mga mestisong Tsino ang kanilang komersyal na interes tungo sa pagbili ng lupa sa mga lugar na karatig ng lungsod Cebu. Mula 1840 hanggang 1850, bumili sila ng lupa sa San Nicolas, Mandaue, Talamban, Naga, at Carcar. Noong 1851, pagmamay-ari ng kilalang negosyante na si Don Juan Climaco ang ilang lupain at sinasabing umabot lamang ng 10,000 pesos ang halaga ng kanyang kabuuang ari-arian. Ngunit, sa kanyang pagkamatay noong 1873, siya ay nakabili na ng mahigit 80 pirasong lupain at ang kabuuang halaga ng kanyang ari-arian ay umabot na ng 167,805 pesos (Fenner, 1985, pp. 91-94, 153-55). Si Don Severino Osmeña at ang kanyang anak na si Tomas naman ay nakabili rin ng humigit-kumulang 250 pirasong lupa sa Carcar na nagbigay-daan sa pagbuo ng Hacienda Osmeña rito (Mojares, 1985, p. 26).

Kung gayon, naging dominante sa ekonomiya ng Cebu ang mga mestisong Tsino sa pagpasok ng ika-19 na siglo. Nagsimula sila sa kalakalang pakyawan at patingi bago ang 1860 noong wala pa silang kakompetisyon. Matapos ang 1860 naman, lalo nilang pinaigting at pinalawak ang kanilang mga gawaing komersyal upang harapin ang kompetisyong dala ng mga panibagong grupo ng dayuhan sa Cebu. Sa kaso ng Cebu, napanatili ng mga mestisong Tsino ang kanilang kayamanan at kapangyarihan. Dahil dito, ang kahalagahan nila sa ekonomiya ng lungsod ay hindi maaaring makaligtaan. Tulad ng obserbasyon nila Manuel Buzeta at Felipe Bravo (1850-51; sariling salin):

It was the mestizos who made Cebu wealthy. From Cebu, the mestizos sent their purchasing agents eastwards to Leyte and Samar, southwards to Caraga and Misamis, and westwards to Negros and Panay to buy up local products for sale to foreign merchants in Manila. In Leyte and Panay, they bought up tobacco, sea slugs, and mother-of-pearl; in Samar, they purchased cacao, coconut oil, and tobacco; Caraga and Misamis sold them gold, and in Misamis they also bought coffee, wax, and cacao (p. 533).

[Ang nagpapayaman sa Cebu ay ang mga mestizo. Mula Cebu, pinapadala ng mga mestizo ang kanilang mga ahente pasilangan tungo sa Leyte at Samar, patimog sa Caraga at Misamis, pakanluran sa Negros at Panay para bumili ng mga katutubong produktong ibebenta sa mga banyagang mangangalakal sa Maynila. Sa Leyte at Panay, bumibili sila ng tabako, trepang, perlas; sa Samar, bumibili sila ng cacao, langis ng niyog, at tabako; binebentahan naman sila ng ginto sa Caraga at Misamis, at sa Misamis, bumibili rin sila ng kape, pagkit, at cacao.]

Sa dalawampu't walong pamilyang mestisong nanirahan sa Parian, humigit-kumulang labing-lima ang nakatira sa Colon at nawika ng isang residente, “Ang mga pamilyang ito ay prominente, makapangyarihan, maimpluwensiya, at itinuring na ‘movers and doers’ ng nakalipas na panahon ng kaunlaran ng ating lungsod” (Briones, 1983, p. 17).

Isang magandang salamin ng kanilang pag-unlad ang mga malaking bahay na itinayo nila sa Colon. Sa mga lumang larawan ng Colon, masusulyapan ang isang maaliwalas na daan na binabagtas ng mga tao o dinadaan ng mga tradisyunal na sakayan, ang *tartanilla*. Ayon pa kay Concepcion Briones (1983; sariling salin):

As all existing photographs now show, Parian... had houses that were built in a row, facing each other on both sides of the main street which was Colon... They had covered sidewalks. The wide sidewalks, like the houses themselves, were shaded with red-tile roofs called media-aguas or, in the native dialect, tayamtam. Thus, the rain and the sun were kept away from our sidewalks. We played there day and night (p. 5).

[Katulad ng makikita sa mga larawan ngayon, natagpuan sa Parian ang mga bahay na magkaharap at nakahilera sa pangunahing daan na kilala bilang Colon. May bubungan ang mga bangketa. Katulad ng mga bahay, natatakpan ang mga bangketa ng mga pulang tisa na tinatawag na *media-aguas* o sa lokal na salita, *tayamtam*. Dahil dito, hindi nauulanan o naaarawan ang mga bangketa. Dito kami naglalaro tuwing araw at gabi.]

Gayundin, gunita ng Cebuanong mamamahayag na si Domingo Estabaya (1982) ang Colon ng kanyang kabataan (sariling salin):

As a city-born, this writer first became aware of Calle Colon as “the first street in the country,” through our public elementary school textbook, the Osias Reader. An old print of the street appeared on the page. I was struck by it because of my deep-set association of Calle Colon as a kid. When I ran on household errands or on my own wanderlust, I usually sauntered under the low, wide and unbroken media-aguas of Spanish tiles. It gave me a cool respite from the heat of the scorching sun (p. 18).

[Bilang taga-lungsod, unang sumagi sa pansin ng manunulat na ito ang Colon bilang “unang daan sa bansa” sa ating aklat sa pampublikong elementarya, ang *Osias Reader*. Isang lumang larawan ng daan ang ipinapakita sa pahina. Natamaan ako [sa larawan] dahil sa aking malalim na karanasan sa Calle Colon noong bata pa ako. Tuwing tinatapos ko ang ilang gawaing pambahay o maging sa sandaling nais kong maglakbay,

madalas ako dumadaan sa ilalim ng mga mababa, malapad, at magkakabit na *media-aguas* ng tising Espanyol. Binigyan nito ako ng malamig-lamig na ginhawa mula sa napapasing init ng araw.]

Malakas din ang pag-alala sa Colon na gawa sa *cobblestone* sa panahong ito (Nemenzo, 2010; Utzurrum, 2010). Tanda ng isang residente, “Ang mga bangketa, gawa sa bato. Tapos ang daan ng Colon dati ay gawa rin sa bato. Sa paglipas ng panahon, inaspalto na lamang siya. Hanggang sa kasalukuyan ay naging sementado na (sariling salin)” (Tamayo, 2007).

Nakahilera naman sa tabi ng daan ang marangyang *balay nga tisa* ng mga mestisong Tsino. Malapit sa tagpuan ng Colon at Mabini, natagpuan ang mga bahay ng mga pamilyang mestiso kabilang na rito ang mga Veloso, Cuenco, Valle, Gantuangco, Vaño, Garces, at Rallos. Sa kabilang dulo naman ng Colon natagpuan ang mga bahay nila Don Tomas Osmeña, Don Mamerto Escaño, Domingo Franco, at Victorino Reyes. Sa kabuuan, humigit-kumulang 20 ang mga bahay na bato na nakatayo sa Colon sa panahong ito (Mojares, 1983, pp. 54-57).

Karaniwang binubuo ng dalawang palapag na gawa sa bato at kahoy at mga bahay ng mestisong Tsino sa Colon. Nagsilbing bodega o opisina ang unang palapag habang ang pangalawang palapag naman ay tirahan ng mga residente. Gawa sa lampirong o capiz ang mga pangunahing bintana ng bahay at ang mga *ventanilla*, o maliit na mga bintana, ay tumulong sa dagdag na pagpapahangin ng bahay. Gawa naman sa tisa ang mga bubong ng bahay.

Parian's old houses had a dignity all their own... These ancestral homes were made of limestone blocks, enormous posts of durable molave, likewise molave walls, and attractive red-tile roof... The windows of Colon houses were of sturdy wooden frames and pretty lampirong or capiz panes. The sliding panels of wood were easily opened or closed. It was very cool within our homes... (Briones, 1983, p. 5)

[May katangi-tanging dangal ang mga bahay sa Parian... Yari sa mga bloke ng *limestone* itong mga bahay ng [aming] ninuno, ang mga napakalaking haligi at pati ang mga pader ay gawa sa molave, at ang kaakit-akit na bubong ay yari naman sa tisa... Gawa naman sa matitibay na kahoy at magagandang lampirong o capiz ang mga bintana ng mga bahay sa Colon. Madaling buksan o isara ang mga dumudulas na panel na kahoy. Preskong-presko ang loob ng aming mga tahanan (sariling sarlin).]

Isang struktura na hindi naman mawawala sa mga bahay ng Colon ay ang azotea. Madalas nagsilbi itong pahingaang ng mga miyembro ng pamilya o ng mga bisita. Minsan naman, dito natagpuan ang mga munting hardin o iba pang mga palamuti na nagbigay kasiyahan sa lahat. Isinalaysay ni Adelaida Javier (2007), isang dating residente ng Colon (sariling salin):

Duna mi azotea, ingon anakaniadto. Daku kaayo 'to ang amo azotea. Unya sa among azotea, kay akong Mama ug Papa fond man kaayo ug bird ug kanang isda. So duna mi atong kuwan, kanang aquarium na tag-dagku na aquarium, ingon ana o. Ingon ana, ana. Unya duna'y mga forest-forest sa ilawum, duna'y mga bato-bato nga mura'g kuwan, duna'y, naa pa man gani ato kuwan kanang mura'g babaye na naglean, naghigda ingon ana, naa'y mga decoration, decoration. Fond kaayo 'to sila. Mao 'to, inig kuwan, mangadto sila, sige'g tan-aw, tan-aw... There were different kinds of fishes. Mao to'y hobby sa akong Mama ug Papa.

[Mayroon kaming *azotea*, ganyan noon. Ang laki ng *azotea* namin. Tapos sa *azotea* namin, dahil 'yung Mama at Papa ko mahilig talaga sa ibon at isda. Kaya doon, mayroon kaming ano, 'yung aquarium na napakalaki, ganyan o. Ganyan, ganyan. Tapos [ang aquarium] mayroon 'yung mga puno sa ilalim, may mga bato-bato na parang ano. Mayroon pa ngang, 'yung ano, parang babae na nakahigang patagilid, may mga palamuti, palamuti. Mahilig talaga sila doon. Kaya 'yun, tuwing pupunta sila doon, parating tumitingin-tingin. Iba't-ibang uri ng isda ang nandoon. 'Yun talaga ang libangan ng aking Mama at Papa.]

Kahanga-hanga rin ang loob ng mga bahay. Isang imbentaryo sa ari-arian ni Don Juan Climaco, isa sa mga pinakamayaman na residente ng Parian, ay maaaring magsilbing halimbawa sa ari-arian na karaniwang nakikita sa mga mestisong negosyante sa panahong ito. Kasama sa listahan ang iba't-ibang muwebles na inangkat pa mula sa Europa kabilang lamang dito ang tatlong karwahe, dalawang piano, dalawang mesang marmol, isang sedang sofa, isang malaking hapag kainan, iba't-ibang uri ng kabinet, at iba pa (Fenner, 1985, p. 159).

Ang kahalagahan ng mga bahay ay naging pisikal na pamantayan ito ng pinansyal na kaunlaran. Kung tutuusin, hindi naman lahat ng mga bahay sa Cebu ay katulad ng nakita sa Colon. Naitala noong 1896 na sa lalawigan ng Cebu, nabibilang sa 1,480 ang *casas de mamposteria* habang 60,195 ang bilang ng *casas de nipa* (Montero y Vidal, 1886, p. 359). Kung gayon, katangi-tangi ang mga bahay na nakita sa Colon dahil itinatampok nito hindi lamang ang kayamanan at kapangyarihan ng mga

residenteng nanirahan dito kundi ipinapahiwatig din nito ang kaunlarang naranasan ng lungsod sa panahong ito.

Para sa mga banyagang bumibisita sa Colon sa panahong ito, kapansin-pansin ang pisikal na kaanyuhan ng daan. Madalas binabanggit ang mga nakahilerang bahay na bato sa daan at ang mga bubong na gawa sa tisa. Para sa isang dayuhan, kaakit-akit ang anyo ng mga bahay at sa dahilang ito, madalas nilang itinatampok ang Colon bilang isa sa mga lugar na kinakailangan bisitahin sa Cebu (Gilbert, 1903; Boyce, 1914; Kirtland, 1926).

Ngunit, para sa mga pamilyang mestisong nakatira sa Colon, naging tahanan nila ang lugar at madalas inuugnay ito sa mga alaala nila ng kanilang mga kapamilya. Higit pa sa karangyaang ipinamalas ng mga naturang bahay, nagsilbi itong tahanan at sa ganitong paraan, naging tuntungan ng matatamis na alaala. Ang mahalimuyak na amoy ng bulaklak ay nabibigyan ng kahulugan ng mga residente dahil dala nito ang alaala ng kanilang buhay kapiling ang pamilya (sariling salin):

Nobody, but nobody, can ever live and grow up in Parian and forget its sweet-scented gardens with flowering bush-lined pathways everywhere... there stands out vivid in my memory, the kamuning, a shapely and lush flowering busy with glossy velvet-green foliage and delicate-petalled white flowers, the redolence of which evokes a heart-tugging remembrance of my dead Mama Lolang bending over and watering it at sundown (Briones, 1983, p. 9).

[Walang tumitira at lumalaki sa Parian na nakakalimot sa mahalimuyak na hardin na puno ng mga daanang napapalibutan ng mga namumulaklak na palumpong... iisa lamang ang matingkad sa aking alaala, ang kamuning, isang magandang-hugis at mayabong na namumulaklak na palumpong na sa amoy pa lamang ay pinupukaw na sa puso [ko] ang alaala ng aking Mama Lolang na yumuyuko at dinidiligan ang mga ito tuwing takipsilim.]

Dahil nakatira si Margie Matheu (2007) sa tabi ng isang palimbagan, ang ugong naman ng mga makinarya sa madaling araw ang dumuduyan sa kanya sa kanyang pagtulog (sariling salin):

Naa diha ang printing press. Unya like any other newspaper, mugawas na sila mga 4 [a.m.]. Sabaaa gyud kaayo! Unya wala man ta'y aircon sa una kay wa pa man pud 'ta global warming. So, saba gyud kaayo! Haaaoooy! Kuwan! Hala, hala! Kani gyud mura ba'g taboan! Mura ba'g buangan, saba gyud kaayo sa tanan! Pero kami, wa na mi, kay naanad naman mi. Mura'g part na gyud 'to sa amo dreams sa kagabii. Pagbalhin namo sa Guadalupe (nihunghung), mingaw

man kaayo. Dili gyud ko katug! Wa gyud ko katug! Kay pagbalhin namo sa Guadalupe, mingaw man kaayo sa tanan! Unya birds man amo madunggan!

[Nandiyan ang palimbagan. At tulad ng ibang pahayagan, naglalathala sila ng alas 4 ng umaga. Angingaaay talaga nila! Tapos wala pa tayong aircon noon dahil wala pa naman din tayo global warming. Kaya, sobrang ingay talaga diyan! Haaaaooyy! Kuwan! Hala, hala! Parang palengke. Parang nagkakagulo, napaka-ingay talaga! Pero kami, wala na sa amin dahil nasanay na kami. Parang bahagi na siya ng panaginip namin sa gabi. Pagkatapos namin lumipat sa Guadalupe (bumubulong), sobrang tahimik naman. Hindi na ako makatulog! Hindi na talaga ako makatulog! Dahil noong lumipat kami sa Guadalupe, napakatahimik na! At mga ibon na ang aming naririnig!]

Kaya naman noong nilisan ng mga residente ang kanilang mga bahay sa Colon, naging mahirap ang proseso para sa kanila. Inamin ni Briones na umalis siya “*with great sadness*” noong lumipat siya sa bahay ng kanyang asawa noong 1934 (1983, p. 1). Para sa kanyang pamangkin naman na si Matheu (2007) na tumira sa kanilang bahay matapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig, naging napakasakit ang pagpapaalam sa lugar na itinuring niyang “*playground*” ng kanyang kabataan (sariling salin):

Sakit kaayo ako dughan. It took me about 10 years before I could pass this place again. Oo, kay ako gud ning playground, and kaning tanan noh? Sulod Junquera, this is Jakosalem, Sudlon. Kani gyud. Ako gyud ning playground... mga '85 na gyud ko balik ug agi. Ana diha, mudisilya ko didto. Tua pud, mudisilya lang pud ko diri. 'Di gyud ko ganahan mu-agi didto kay inig tan-aw nako ba sa primero man, wa man nila 'to gidemolish amo building dayon. Makakita ko nila, ayyy, amo unta na. 'Di na gyud ko... And I felt very bad about it... But you know, time heals kuwan man all these sad feelings.

[Masakit talaga sa damdamin. Mga sampung taon pa ang nakalipas bago ako nakakadaan uli sa lugar na ito. Oo, kase playground ko talaga ‘to, at itong lahat noh? Pasok Junquera, ito naman Jakosalem, Sudlon. Ito talaga. Playground ko talaga ‘to... mga ‘85 pa bago ako nakabalik uli rito. Pagpunta diyan, kakaliwa nalang ako. Doon naman, kakaliwa uli ako. Ayaw ko talaga dumaan uli kase kapag tinitingnan ko noong una, hindi pa nila sinisira ‘yung bahay namin. Nakikita ko sila, [at iniisip ko] ayyy, amin sana ‘yan. Ayaw ko talaga... At talagang sumama loob ko dahil doon.... Pero alam mo, hinihilom din ng panahon ang mga malulungkot na damdamin na ito.]

Sa unang banda, malinaw na nagkaroon ng pagbabago sa espasyo ng Colon sa panahong ito. Mula sa pagiging sentro ng kalakalan ng mga

Tsino noong ika-16 hanggang ika-18 na siglo, naging tahanan ito ng isang natatanging komunidad ng mga mestisong Tsino noong ika-19 na siglo. Tulad ng pinaniniwalaan ni Henri Lefebvre (1991) na ang pang-ekonomikong moda ng produksyon ang nagtatakda ng pagbabago sa espasyo, makikitang naging posible lamang ang pag-usbong ng Colon bilang prestihiyosong distritong *residential* sa tulong ng ekonomiyang nakatuon sa agrikulturang komersyal. Dahil nakinabang ang mga mestiso sa kasiglaan ng ekonomiya ng Cebu, nagkaroon sila ng kakayahang magtayo ng mga bahay na nagsilbing simbolo hindi lamang na kanilang sariling kaunlaran kundi na rin ang kaunlaran ang kabuuang lungsod.

Dagdag dito, hinuhugot ng isang pisikal na lugar tulad ng Colon ang malalim na pandama mula sa mga residente nito. Matamis o masakit man ang alaala, malinaw na ito ay naka-angkla sa mga bahay na dating nakatayo rito. Para sa Tsino-Amerikanong heograpo na si Yi-Fu Tuan, ang epekto ng isang lugar sa tao ay nakasalalay sa kanyang karanasan dito. Kung naging malalim at malawak ang karanasan, ganoon din kalalim at kalawak ang pandama ng mga tao tulad ng makikita sa mga residente ng Colon (Tuan, 1977). Ang mismong proseso ng paggunita naman sa mga bahay ay maaaring mahalintulad sa dinamikong ugnayan ng espasyo at tao na inilarawan ni Christopher Tilley (2001). Ayon sa kanya, dahil ang bawat espasyo ay naglalaman ng iba't-ibang uri ng pagpapakahulugan, patuloy na hinuhugot ng mga tao mula sa espasyo ang naturang pagpapakahulugan upang maintindihan nila ang kanilang sarili at ang kanilang mundo. Kung gayon, mahalaga ang paggunita sa mga bahay ng Colon dahil tumutulong ito sa mga tao sa kanilang patuloy na pakikipagsapalaran sa mundo dahil kahit hindi na nakikita ang mga bahay na bato sa Colon ngayon, ang proseso ng pag-alala sa kanilang pamilya at kaibigan ay pagbabalik-tanaw at pagpapahalaga na rin sa mismong saligan ng kanilang pagkatao.

Entablado ng Kalinangang Cebuano

Ang kaunlarang naranasan ng lungsod ay naipahiwatig din sa kultural na anyo. Sa pagpasok ng ika-20 na siglo, naging kilala rin ang Colon sa mga teatro at sinehang natagpuan dito. Mula 1896 hanggang 1942, anim ang naitalang teatro sa daan. Kabilang na rito ang *Teatro Junquera* (*Teatro/ Cinema Oriente*), *Cine Ideal*, *It Cinema*, *Cinema Royo*, *Cebu Stadium* at *Vision Theater*. Dahil sa dami ng mga teatrang natagpuan sa daan, naging kilala ang Colon bilang *Calle del Teatro* (Mojares, 1983, p. 30).

Ang unang teatrang itinatag sa Colon ay ang *Teatro Junquera* at hindi naging madali ang pagpapatayo nito. Noong 1894, matapos mapanood ng dating gobernador ng Cebu na si Heneral Inocencio Junquera ang isang dulang Espanyol, ang *El Alcalde Interino*, sa kumbento ng dating simbahan ng Parian, iminungkahi niya ang pagpapatayo roon ng tunay na teatro. Ngunit, dahil hindi popular si Junquera sa mga prayle, agad na inunahan ng mga relihiyoso ang pagpapatayo ng isang monumento sa lugar. Matapos maghanap ng alternatibong lokasyon, itinatag ang Teatro Junquera sa lupang nasa timog bahagi ng Colon malapit sa panulukan ng daang Pelaez at dating pagmamay-ari ng isang mestizong Tsino na si Rafael Veloso. Pinangasiwaan ang pagpapatayo ng teatro ni Don Francisco Sales at tumulong sa pagdisenyo sa struktura sina Marcelo Regner at Rafael de Ocampo. Naging napakaganda ang istruktura ng teatro at sinabing hinango pa sa Arabia ang istilo ng arkitektura nito (Mojares, 1997, pp. xvi-xvii; Go, 1976, p. 102). Natapos ang teatro noong 1895 at pormal na pinasanayaan noong 1896. Pabagu-bago ang naging may-ari ng nasabing teatro kabilang na rito sina Pedro Rivera-Mir at Leopold Falek bago ito tuluyang napunta kay Jose Avila. Kalaunan ay pinalitan ang pangalan nito ng Teatro/Cinema Oriente (Avila, 2007). Nagsilbing napakahalaga ng naturang teatro dahil dito itinanghal ang mga unang modernong dula sa wikang Cebuano o mga *dulaang binisaya*.

Isa pang teatrang itinatag sa Colon ay ang *Cine Ideal* at itinayo ito sa hilagang bahagi ng Colon malapit sa mga daang Pelaez at Junquera. Una itong naging kilala bilang *Empire* o *Empira* at pagmamay-ari ng isang Amerikano na si F. C. Arey, ngunit, ito rin ay napunta sa kamay ng pamilyang Avila (Mojares, 1983, p. 31). Nagsimula muna ito sa loob ng gusali ng *Teatro Oriente* ngunit sa paglipas ng panahon nagkaroon din ito ng sariling gusali sa Calle Colon (Mojares, 1975, p. 46).

Katulad naman ng nabanggit, ang *Cinema Royo* na matatagpuan sa panulukan ng Colon at Juan Luna ay nagmula sa isang *Cinematografo Walgraph* na itinayo mula sa isang sabungan ni Don Pedro Royo (Mojares, 1975, p. 46). (Ibid.). Ito ang pinakamurang teatro sa panahong ito (bawat tiket ay nagkakahalagang 5 sentimos habang ang halaga ng tiket sa iba pang mga teatro ay umaabot ng 20 sentimos) ngunit pansin ng isang mamamahayag na wala namang sandalan ang mga upuan dito (Cantago, 1970, p. 32). Sa kabila nito, naging paboritong tanghalan pa rin ang *Cinema Royo* ng mga labanan ng mga kilalang boksingero sa panahong ito (*Bag-ong Kusog*, 1921).

Noong 1921 naman, ipinabatid ng pamunuan ng Cebu Sporting Club na magtatayo sila ng sarili nilang *stadium* sa lupang pagmamay-ari ng pamilyang Quirino-Rodriguez (*Bag-ong Kusog*, 1921). Ito ay naging kilala bilang *Cebu Stadium* at dito na itinanghal ang mga labanan ng mga sikat na boksingero ng dekada '20 katulad nila Kid Moro, del Corro at Kid Cabarubias (*The Freeman*, 1922).

Ang huling teatrang nabanggit sa panahong ito ay ang *Vision Theater* na itinatag ni Don Agustin Jereza. Sa pagpapatayo nito noong dekada '20, naging kontrobersyal ang mga iskultura ng hubad na babae ng Italyanong iskultor, si Dante Guidetti, na makikita sa harap ng nasabing teatro (Savellon, p. 19). Bagaman at kilala ngayon dahil ito lamang ang natirang gusaling hindi nawasak sa daan noong 1942, nagkaroon din ng malaking kontribusyon ang teatro sa paghubog ng kulturang Cebuano. Sa katunayan, sa taluktok ng kanyang kasikatan, ang *Vision Theater* ay itinuring na “reyna sa mga sinihan sa Kabisayaan ug Mindanaw” (“*Vision*,” 1939, p. 8).

Ang pag-usbong ng mga teatro sa Colon at hindi sa ibang lugar sa lungsod ay maaaring maiugat sa dalawang dahilan. Ang unang dahilan ay maiuugnay sa usapin ng paglawak ng teritoryo ng lungsod. Habang patuloy na umunlad ang ekonomiya ng Cebu noong ika-19 na siglo, patuloy din ang pagtaas ang bilang ng populasyon (Cullinane, 1982, pp. 262-63). Kaya naman kinailangan lumawak ang teritoryo ng lungsod at ang mga posibleng direksyon ng paglawak ay patungong kanluran sa lugar ng San Nicolas o patungong hilaga sa lugar ng Parian.⁵ Kung gayon, sa paghahanap ng lupang pagtatayuan ng unang teatro sa Cebu ni Junquera noong 1894, hindi nakapagtataka na ang lupang napili niya ay sa Colon na nasa distrito ng Parian.

Pangalawa, nakita na matapos ang pagtayo ng Teatro Junquera sa Colon noong 1896, dito rin itinayo ang iba pang mga teatro. Sang-ayon ang pag-usbong ng mga teatro sa Colon sa prosesong tinawag ni Mojares na “clustering of firms,” kung saan magkakasama sa isang lugar ang magkakahawig na mga establisyamento. Ayon kay Mojares, noong 1915, humigit-kumulang apat ang mga “cluster” o grupo ng establisyamento sa Cebu: (1) mga bahay-kalakalan ng mga kumpanyang nagbabarko tulad ng Smith Bell & Co., Ltd., MacLeaod & Co., Ltd., Kerr & Co., at Kuenzi & Sheriff Ltd. sa lugar na pinapalibutan ng kalyeng Martires, M.C. Briones, D. Jakosalem at Magallenes; (2) mga tindahan at bazar naman

tulad ng David Sommer & Co., Bazar Hermoso, Bazar Siglo XX, American Shoe Store, at Yap Anton & Co. sa kalye Magallanes; (3) mga opisina ng pampublikong serbisyo tulad ng Visayan Electric Co., Cebu Telephone Co., at Cebu Ice & Cold Storage sa lugar na kinalalagyan ng Plaza Washington (ngayon ay kilala bilang Freedom Park); at (4) ang mga teatro/sinema na natagpuan sa Colon na katulad ng nabanggit ay naging kilala rin bilang Calle del Teatro (Mojares, 1983, pp. 30-31). Kung gayon, ang pag-usbong ng mga teatro sa Colon ay bunga ng parehong proseso ng paglawak ng lungsod at pagsasama-sama ng magkaparehong mga establisyamento.

Naging malaking bahagi ng buhay Cebuano ang mga teatrang natagpuan sa Colon. Sa panahong wala pang ibang uri ng libangan, ang nagsilbing pangunahing batis ng kasiyahan ay ang mga teatro. Ayon pa sa isang Cebuanong mamahayag (sariling salin):

The theaters were the lifeblood of Cebu City in the past. Because entertainment alone before was only the theaters. Nothing else. Today, you have cellphones, you can go to your computer, play your games. You can go to the entertainment center (Avila, 2007).

[Ang mga teatro ang nagbigay-buhay sa lungsod Cebu noong nakaraan. Dahil ang libangan ay matatagpuan lamang sa mga teatro. Wala nang iba. Ngayon, mayroon kang cellphone, puwede mo puntahan ang computer mo, maglaro. Puwede ka pumunta sa entertainment center.]

Sa teatro rin mahigpit na binabantayan ang mabuting asal ng mga manonood. Noong 1913, halimbawa, binatikos ng isang mamahayag ang mga tagapanood ng teatro dahil sa pagiging mapagpuna at magulo habang itinatanghal ang dula. Labis din ang inis niya sa mga tagapanood na nagdadala pa ng kanilang maiingay na anak (“Nganong Dili Badlungon,” 1913, p. 7). Ayon naman kay Estabaya (1966; sariling salin):

In the days of our oldtimers, the favorite society entertainment was the stage. In the south the Teatro Oriente (named Teatro Junquera earlier) was a Broadway of sorts. Censorship on indecent shows were unknown in the old days, because stage show producers generally observed the unwritten restrictions of the time... Unlike today when one can go in T-shirt and unshod to a movie, in the old days one had to be properly dressed or risk being driven away by the theater footman. Unheard of at the time were ordinances regulating the public's decorum, say, in a moviehouse. Our grandfathers behaved properly (p. 9).

[Sa panahon ng mga nakatatanda, ang naging paboritong libangan ay ang teatro. Sa timog, ang Teatro Oriente (unang ipinangalan bilang Teatro Junquera) ay maituturing na parang Broadway. Ang pagbabawal ng mga malalawang palabas ay hindi kailangan gawin dahil kadalasang sinusunod naman ng mga taga-likha ng dulaang mga ‘di-nasusulat na alintuntunin sa panahong ito... Hindi tulad ngayon na maaaring pumasok sa sinehan na naka-T-shirt at walang sapatos, kinakailangang magdamit ng maayos noon kung ayaw mong paalisin ka ng mga tauhan ng teatro. Hindi rin uso sa panahong iyon ang pagpapatupad ng mga ordinansang nagsisilbing gabay sa tamang asal sa loob ng isang sinehan. Sumusunod na sa tamang asal ang ating mga lolo.]

Ngunit, higit sa lahat, ang kahalagahan ng mga teatro sa Colon ay naka-angkla sa mga *dulaang binisaya* na madalas itinanghal dito. Noong Enero 1, 1902, ipinalabas sa Teatro Junquero ang unang *dulaang binisaya*, “Ang Paghigugma sa Yutang Natawhan” ni Vicente Sotto. Hindi tulad ng mga dulaang bayan na dating tinangkilik ng mga Cebuano, naiiba ang dula ni Sotto sa dalawang aspekto. Una, binigyan-pansin ang kuwento ng mga karaniwang tao sa halip na mga santo, hari o reyna (Ramas, 1982, p. viii). Pangalawa, sa halip na gumamit ng wikang banyaga, ang buong dula ay nakasulat sa Cebuano. Simula sa puntong ito, lumaganap ang mga modernong dulang Cebuano at hinirang si Sotto bilang “ama ng literaturang Cebuano, pahayagang Cebuano, at ng wikang Cebuano” (Mojares, 1992, p. 21).

Sa loob ng mahigit tatlong dekada, itinanghal sa mga teatro ng Colon ang daan-daang *dulaang binisaya* at itinampok ang kagalingan ng mga Cebuano sa sining. Kabilang na rito ang manunulat at mga musikero tulad nila Buenaventura Rodriguez, Pio A. Kabahar, Antonio M. Abad, Florentino Borremeo, Vicente Alcosoba, at Alberto Ylaya at ang mga gumanap na artista tulad nila Concepcion Cananae, Remedios Lingaton, Manuel Velez, Isabelo Rosales, Jose Rosales, at Tomas Sales.

Tatlong uri ng *dulaang binisaya* ang umusbong sa panahong ito: ang *dulang hinonihan* o *dulang inawitan* na nagtatampok ng mga awit, ang *dulang kataw-anan* na puno naman ng mga kuwentong katatawanan, at ang *dulang mahinuklogon* na madalas mas seryoso at mabigat. Anuman ang naging uri ng dula, nagsilbing mahalagang pamantayan ng kagalingan ng isang dula ang ibinabahagi nitong *pagtulon-an* o aral. Kaya naman nagsisilbing magandang sulyap ang mga tema ng mga dula at ang mga naging reaksiyon ng mga tao rito hindi lamang sa kanilang panlasa pagdating sa sining kundi na rin sa mga pagpapahalagang makabuluhan

para sa mga Cebuano. Kabilang sa mga temang lumabas sa panahong ito ay ang pagmamahal sa Diyos, sa bayan, sa pamilya, sa nakatatanda, at sa kapwa. Naging matingkad din sa mga dula ang pagbibigay-diin sa edukasyon, pagtingin sa mga materyal/hindi materyal na kahalagahan ng buhay, at pagpapahalaga sa mga konsepto ng kapatawaran, katapatan, kabaitan, at utang na loob (Ramas, 1982, pp. 4, 29-30, 57-58).

Bilang halimbawa ng isang dulang umiikot sa tema ng pagmamahal sa bayan, maaaring tingnan ang dulang “Elena” ni Vicente Sotto na ipinalabas sa Teatro Junquera noong 18 Mayo 1902. Nakatuon ang dula sa isang bayan sa Luzon noong huling bahagi ng rebolusyon laban sa Espanya. Umiikot ang kuwento sa isang mestizang Espanyol, si Elena, na nagmamahal sa isang Pilipinong rebolusyonaryo, si Marcial. Balak ng dalawa na magtanan at magpakasal, ngunit nalaman ng Espanyol na ama ni Elena, si Ciriaco, ang plano ng magkasintahan. Hinuli, ginulpi, at kinulong si Marcial. Tinangka siyang palayain ng mag-inang Salvadora at Elena, at sa isang sagupaan laban ang mga guwardiya ng kulongan, nakatakas si Marcial pero nakulong naman ang mag-ina. Nagtungo si Marcial sa kabundukan at nag-isip ng paraan upang makabalik at tulungan si Elena at si Salvadora. Hindi nagtagal ay nalaman ng mga rebolusyonaryo na maaari na nilang pasukin ang bayan dahil wala nang kakalaban sa kanila. Sa katunayan, hinihintay na lamang ang kanilang pagdatingng mga residenteng Espanyol ng bayan. Ngunit dahil ayaw ni Ciriaco maging bihag ng *mga olipon sa Espanya*, mas pinili niyang magpakamatay na lamang sa harap ng kanyang mga kaibigan at mga sundalong Espanyol. Dumating ang mga rebolusyonaryo at pinalaya ang bayan mula sa hawak ng mga Espanyol. Sa huling eksena, ipinakita ang madamdaming pagpalit ng bandilang Espanyol at pagtaas ng bandilang Pilipino (Sotto, 1902, pp. 233-361).

Naging kontrobersyal para sa mga Amerikano ang pagpapalabas ng dula. Una, hindi nila sinang-ayunan ang pagtaas ng bandilang Pilipino, isang malakas na simbolo ng nasyonalismo. Higit pa, dahil ipinakita ng dula ang paglaban at paglaya mula sa isang kolonisador, nabahala rin ang mga Amerikano sa magiging implikasyon nila sa kanilang sariling pamamahala sa Pilipinas. Sa kabila nito, naging matagumpay pa rin ang dulang “Elena” dahil natugunan nito ang pagnanais ng mga Cebuanong ihayag ang kanilang pagtutol sa mga bagong mananakop (Ramas, 1982, p. 232).

Isa pang dula na maaaring tingnan ay ang dulang “Mabangis nga Silot” ni Jose Galicano na ipinalabas sa Teatro Oriente noong Hulyo 12, 1919. Umiikot ang kuwento sa apat na pangunahing tauhan: si Malta na asawa ni Fernan at si Antonio na asawa naman ni Unyang. May relasyon sila Malta at si Antonio at dahil dito, sadya nilang inaway ang kani-kanilang mga asawa. Nang lumaon, nalaman ng kanilang mga asawa na sila Fernan at Unyang ang katotohanan at nagpasya silang huliin ang dalawang magkarelasyon. Sa oras ng pagtutuos, si Antonio ay napatay ng sarili niyang anak habang si Malta naman ay nabaril ni Fernan. Matapos masaksihan ang pagpatay ng kanilang anak kay Antonio, nagsumamo sa Diyos si Unyang na patawarin sana ang kanyang anak.

Makikitang itinampok sa dulang ito ang nagiging masamang kahinatnan ng pagtataksil sa asawa. Noong ipinalabas ang dulang ito, masidhi ang pagtanggap ng mga manonood dito at masigla ang pagpuri sa naging kahinatnan ng dalawang bidang nagkasala. Itinuring itong “makatarungan, pinag-isipan ng maayos, sang-ayon sa daloy ng dula, at nagpapakita ng aral na ang katarungan dito sa mundo ay hindi maaaring ipagkait (sariling salin).” Dahil sa kanyang popularidad, ipinalabas muli ang dula sa Teatro Oriente at itinanghal din sa piyesta ng Luwan-Luwan, Carcar matapos lamang ang ilang buwan (Ramas, 1982, pp. 24-26).

Isa namang dula na naging popular sa Cebu ay ang “Ang Peke (Mini)” na isinulat ni Buenaventura Rodriguez noong 1925. Sa simula ng dula, nagpapatingin si Don Felix Gomez sa isang doktor dahil pakiramdam niya ay may sakit siyang hindi gumagaling. Matapos ang konsultasyon, sinabihan siya ng doktor na ang karamdaman niya ay bunga ng kanyang pagiging mayaman. Dahil nakukuha na raw ni Don Felix ang lahat ng kagustuhan niya, nabubuhay siyang walang pangarap at walang hinahangad. Siya ay isang “mini” o peke, sabi ng doktor, dahil hindi siya nabubuhay ng tunay. Sa payo ng doktor, minabuti ni Don Felix na maglabay sa kanayunan at maghanap ng trabaho gamit ang alias na Eling. Habang nasa kanayunan, nakilala at napa-ibig si Don Felix (ngayon ay Eling) kay Mayang, isang dalaga na anak ng mga magsasaka. Hindi nagtagal at napa-ibig din si Mayang kay Eling at nagdesisyon ang dalawa na magpakasal. Sa bandang huli, inamin ni Eling kay Mayang na siya si Don Felix at nagtapos ang dula na masaya ang lahat (Rodriguez, 1925, pp. 149-275).

Mula sa dula, makikitang mas pinahalagahan ang mga hindi materyal na aspekto ng buhay tulad na lamang ng marangal na trabaho at tunay na pag-ibig at inihahayag na ang kasiyahan sa buhay ay hindi nagmumula sa kayamanan ng isang tao. Naging napakapopular ng dulang ito at ilang beses din ito ipinalabas sa mga teatro. Noong 1927, ibinebenta pa nga ang mga kopya ng dula kasama ang talaan ng musika nito sa halagang P3.00 bawat kopya (Ramas, 1982, p. 85). Nanatiling napakapopular ng dula na noong 2010, itinanghal muli ang dulang “Ang Peke (Mini)” bilang bahagi ng pagdiriwang ng ika-150 na anibersaryo ng Cebu Arts Council. Tulad noong nakaraang panahon, malugod din ang pagtanggap sa dula na nawika pa ng isang mamamahayag, “I would like to dub the ‘Mini’ as Cebu’s greatest love story as this zarzuela has withstood the ravages of time and has transcended generations of Filipinos (Avila, 2010).”

Higit pa sa pagtampok ng mga temang makabuluhan sa pang-araw-araw na pamumuhay ng mga Cebuano, ang paggamit ng wikang Cebuano sa mga *dulaang binisaya* ay naging paraan ng mga manunulat na itulak ang adhikaing linisin, ayusin, at palawakin ang paggamit ng Cebuano (Maceda, 1986, p. xi). Bunga nito ang pagsigla at pagyaman ng wikang Cebuano at ang kakayahan ng mga Cebuanong igiit ang kanilang pagkakakilanlan sa mas malawak na konsteksto ng bansa.

Nagsisilbing magandang halimbawa si Vicente Sotto. Naging aktibo si Sotto sa kilusang naglalayong na muling buhayin, ayusin, at palaganapin ang Cebuano. Nagtakda siya ng mga alituntunin sa paggamit ng Cebuano, napayaman ang bokabularyo sa pamamagitan ng pagpapakilala ng mga panibagong salita o pagbibigay-buhay sa mga lumang salita, at madalas niyang ipinaglaban ang tamang paraan at malinis na paggamit ng wika. Sa ganitong adhikain, naging masigasig ang kanyang pakikipag-ugnayan sa mga kilalang iskolar tulad nila Ferdinand Blumentritt, Hendrik Kern, at A. B. Meyer at maging sa mga Pilipinong intelektuwal tulad nila Isabelo de los Reyes at Mariano Ponce. Gayundin, naging malalim ang kanyang pag-aaral ng banyagang wika at iba pang wikang Pilipino.

Hindi nag-iisa si Sotto sa adhikaing ito dahil tulad niya, pinagtuunan ng pansin ng ilang Cebuanong manunulat kabilang na rito sila Vicente Ranudo, Leoncio Avila, Potenciano Alino, Felix Sales, Tomas Bagyo, Uldarico Alviola, at Francisco Arias, ang usapin ng wika. Ang kanilang malalim na interes sa wikang Cebuano ay inilarawan ni Mojares (1992; sariling salin):

The discussions and debates on the Cebuano language dealt with a complex of themes: resurrecting it from the years of colonial neglect, purifying it of “corruptions” and alien accretions, strengthening it with derivations, coinages, and loan-words, and standardizing it for democratic use(p. 27).

[Ang mga talakayan at debata tungkol sa wikang Cebuano ay nakatuon sa mga masalimuot na tema: muling pagbuhay nito mula sa kolonyal na panahong napabayaan ito, pagtanggap sa wika ng mga “korupsyon” o mga hiniram mula sa mga banyaga, pagpapatibay nito gamit ang mga orihinal na salita, bagong salita, hiram na salita, at pagsasaayos nito para sa malayang paggamit.]

Ang pagbubuo ng *dulaang binisaya* na nagbigay-diin sa wikang Cebuano ay maaari ring isakonteksto sa usapin ng pagbubuo ng bansa sa harap ng mga hamon na dala ng modernong panahon (Ibid.). Sa unang banda, nakapaloob sa usapin na ito ang mga dulang tumatalakay sa tema ng pagmamahal sa bayan at pagkamit ng kalayaan. Nagsisilbing magandang halimbawa ng dulang “Pahigugma sa Yutang Natawhan” (1901) ni Sotto.

Ang “Pahigugma sa Yutang Natawhan” ay umiikot ang kuwento ng alitang namamagitan sa dalawang pangunahing tauhan: si Ricardo, isang mag-aaral mula Maynila, at ang kura paroko. Makikita na nagsimula ang alitan dahil hindi hinalikan ni Ricardo ang kamay ng kura. Dahil dito, siya ay sinampal ng kura at tinangkang ipakulong. Nakatakas naman si Ricardo sa tulong ng ama ng kanyang kasintahan at siya ay sumanib sa mga rebolusyunaryo. Hindi nagtagal ay inatake ng mga rebolusyunaryo ang bayan at sa huling pagtutuos ay nagkaharap si Ricardo at ang kura. Nagtapos ang dula na nagmamakaawa ang kura at nakikiusap ang pamilya ng kasintahan ni Ricardo na patawarin na niya ang kura (Sotto, 1902).

Ang paglaganap ng mga *dulaang binisaya* sa tulong ng mga teatro sa Colon ay nagdulot ng malalim na pagpapahalaga sa wikang Cebuano na nagsilbing pangunahing batayan ng pagkakakilanlang Cebuano. Ang proseso ng paglinis at pag-ayos ng wika ay naging proseso rin ng pagtutol at pagtalikod sa banyagang kulturang nakapaloob sa mga salitang hindi katutubo. Gayundin, naging proseso rin siya ng pagtuklas, pagpapatibay, at paggiit ng isang kulturang maaaring ituring na katangi-tanging Cebuano.

Espasyo ng Kalinangang Cebuano

Alinsunod sa pagtingin na ang espasyo ay parating nagbabago at nagiging bahagi ng isang proseso (Sauer, 1925; Bender, 2001; Hirsch, 2003),

makikitang ang pagbago ng espasyo ng Colon noong 1860 hanggang 1942. Mula sa pagiging komunidad ng mga Tsinong mangangalakal noong ika-16 na siglo, nagsilbi itong tahanan ng mga mestisong Tsinong nakinabang sa kaunlarang naranasan ng lungsod matapos ang pagbubukas ng daungan nito noong 1860. Dagdag pa, naging mahalagang sentrong pangkultura rin ang daan sa paglaganap ng mga teatro dito noong unang bahagi ng ika-20 na siglo.

Ang kahalagahan ng Colon sa panahong ito ay nakabatay sa papel na ginampanan nito bilang isang espasyo hindi lamang ng pagtutunggali kundi na rin ng pagbubuo at pagpapahiwatig ng kalinangang Cebuano. Sa pagtatapos ng ika-19 na siglo, sinasalamin ng mga bahay na bato sa Colon ang kaunlarang naranasan ng lungsod dulot ng pagbubukas ng daungan nito sa kalakalang pandaigdig. Sa pagpasok naman ika-20 na siglo, lumaganap ang mga teatro sa Colon na nagsilbing pamamaraan upang maihayag ang saloobin ng mga Cebuano hinggil sa mga napapanahong usapin. Higit pa rito, dahil sa pagbibigay-diin sa paggamit ng wikang Cebuano sa mga *dulaang binisaya* at mga pahayagan, nagkaroon ng proseso ng pagbubuo, pagpapayaman, at pagpapalaganap ng kalinangang Cebuano.

Sa kasalukuyan, nananatiling buhay ang imahen ng mga lumang bahay na bato at mga teatro sa Colon dahil ito ang natatanging palatandaan kung saan hinuhugot ng mga Cebuano ang iba't-ibang pagpapakahulugan tungkol sa kanilang kasaysayan at kultura upang higit na maintindihan nilaang kanilang sarili sa konteksto ng lipunang kinabibilangan nila.

Mahalagang usapin ang pagkataong Cebuano, ngunit tulad ng pinaniniwalaan ni Mojares, kinakailangan maging maingat at sensitibo sa pagtatakda ng mga pamantayan dahil ang pagkakakilanlan ng isang indibidwal o ng isang kolektibong grupo ay patuloy na hinuhubog ng panahon at ng kapaligiran (Mojares, 1997, p. 269). Bagaman at ganoon, ilang mga katangian ang maaaring ibigay upang ilarawan ang pagiging Cebuano. Ayon kay Mojares (1997; sariling salin):

The idea of a “Cebuano identity” remains persuasive. Its obvious hallmarks are language (the mother-tongue called Sugbuanon), local residence, or orientation to Cebu province as a cultural or sentimental “homeland.” It is nourished and expressed in shared cultural memories – of history, music, literature, rituals, popular art – and draws its typicality from such formative facts as environment, subsistence patterns, social organization, and political experience (p. 269).

[Ang ideya ng “pagkataong Cebuano” ay nananatiling kaakit-akit. Ang malinaw na pamantayan nito ay wika (ang pangunahing wika na Sugbuanon), lokal na tirahan, o pagtingin sa lalawigan ng Cebu bilang isang kultural o sentimental na “lupang tinubuan.” Ito ay pinagtitibay at ipinapahiwatig sa ibinabahaging kultural na alaala— ng kasaysayan, musika, literatura, ritwal, at popular na sining – at humuhugot ng katangian mula sa kapaligiran, pamumuhay, organisasyong sosyal, at karanasang pulitikal.]

Sa ganitong pagtingin, maituturing na mahalagang espasyong Cebuano ang Colon sapagkat sinisimbolo nito ang dalawang mahalagang yugto sa kasaysayan ng Cebu. Una, ipinapaalala nito sa mga Cebuano ang panahon ng pang-ekonomikong kaunlaran na naranasan ng lungsod noong ika-19 na siglo. Pangalawa, itinatampok nito ang isang panahon ng masiglang pagyabong hindi lamang ng *dulaang binisiya* kundi rin ng wikang Cebuano. Hindi na nga nakikita ang mga bahay na bato o mga teatro sa Colon ngayon, ngunit binabalik-balikan ang mga imaheng dito dahil sinisimbolo nito ang pang-ekonomiko at kultural na aspekto ng pagkataong Cebuano. Dahil dito, sa kabila ng mga pagbabagong dala ng paglipas ng mahabang panahon, nananatiling malapit sa puso ng mga Cebuano ang isang daang kinikilala bilang Calle Colon.

Notes

- ¹ Ang artikulong ito ay hango sa tesis masterado ng manunulat na ito na may pamagat na “Ang Mundo ng Calle Colon: Isang Kasaysayang Panlipunan” (Lungsod Quezon: UP Diliman, Marso 2011).
- ² Ayon sa oral na tradisyon, ipinangalan ang daan para sa manlalakbay na si Cristobal Colon o Christopher Columbus; ngunit, sa kasalukuyan, wala pang natagpuang dokumentong nagpapatibay nito.
- ³ Para sa mas malalim na pagsusuri sa pang-ekonomikong kalagayan ng Cebu noong ika-17 at ika-18 na siglo, tingnan ang akda ni Bruce L. Fenner, *Cebu Under the Spanish Flag, 1521-1897: An Economic-Social History* (Cebu City: University of San Carlos, 1985).
- ⁴ Ang pagtingin sa Cebu bilang modernong lungsod ay nakabatay sa mga pisikal na katangiang urban na umusbong sa lugar noong ika-19 na siglo tulad na lamang ng pagtaas at pag-iiba ng populasyon (heterogenous na populasyon), pagdami ng bilang ng mga establisyamento kabilang na ang mga serbisyong pampubliko, at pagkaroon ng komunikasyon at transportasyon. Para sa mas malalim na diskusyon hinggil sa mga pisikal at sosyal na katangian ng lungsod, maaaring tingnan ang ilang klasikong

pag-aaral tulad ng mga isinulat nina Robert Park et. al, *The City* (1925); Louis Wirth, *Urbanism as a Way of Life* (1938); at Lewis Mumford, *The City in History* (1961).

⁵ Noong unang bahagi ng ika-19 na siglo, ang dalawang barrio ng Zamboanguillo at Tinago ay pinagtatalunan ng mga opisyal na Espanyol at ng mga Cebuano dahil nagsilbing alternatibong lugar ito para sa paglawak ng lungsod. Para sa mas komprehensibong pagtalakay sa usaping ito, maaaring tingnan ang mga pag-aaral ni Bruce L. Fenner na *Cebu Under the Spanish Flag* at Michael Cullinane, *Changing nature of Cebu urban elite*.

Binanggit na Sangunian

Primaryang Sanggunian

Andrada, Enrique Taviel de. (1887). *Historia de la expocision de las islas filipinas en Madrid el año 1887*. Madrid: Imprenta de Ulplana Gomez y Perez.

Avila, Valeriano. (2010, October) "Postscript for the 'Mini': A great zarzuela," *The Freeman*. Retrieved from www.philstar.com.

Boyce, William D. (1914). *The Philippine islands*. New York: Rand McNally and Company.

Briones, Concepcion G. (1983). *Life in old Parian*. Cebu City: University of San Carlos.

Buzeta, Manuel and Felipe Bravo. (1850-51). *Diccionario geografico, estadistico, historico de las islas filipinas* (Tomo 1). Madrid: Imprenta de J.C. de la Peña.

Cantago. (1970, Abril 12). Unsa ang Sugbo kanhi. *Bisaya*.

Chirino, Pedro. (1604). *Relacion de las islas filipinas*. Sa Blair, E.A. at Robertson, J.A. (Pat.). (1903-1909) *The Philippine Islands 1493-1898* (Tomo 13). Cleveland: Arthur H. Clark Company. 28-217.

Delgado, Juan. (1751). *Religious condition of the islands*. Medina, Juan de. (1893). *History of the Augustinian order in the filipinas islands*. Sa Blair, E.A. at Robertson, J.A. (Pat.). (1903-1909) *The Philippine Islands 1493-1898* (Tomo 28). Cleveland: Arthur H. Clark Company. 163-91.

Estabaya, Domingo M. (1966, Marso 10). Cebu City in grandpa's time. *The Freeman*.

- _____. (1982, October 15-21). Calle Colon: Cebu City's new business core. *Vistas*.
- Gilbert, Paul T. (1903). *The great white tribe in Filipinia*. Cincinnati: Jennings and Pye.
- Hamm, Margherita. (1898). *Manila and the Philippines*. London: F. Tennyson Neely.
- Jagor, Fedor. (1875). *Travels in the Philippines*. Sa Craig, A. (1916) *The Former Philippines Thru Foreign Eyes*. Manila: Philippine Education Co., Inc. 1-356.
- Kirtland, Lucian Swift. (1926). *Finding the worth while in the Orient*. New York: Robert M. McBride & Company.
- Le Gentil, Guillaume. (1964). *A voyage to the Indian seas*. Manila: Filipiniana Book Guild.
- Mallat, Jean. (1846). *The Philippines: history, geography, customs, agriculture, industry, and commerce of the Spanish colonies in Oceania*. Salin ni Pura Santillan-Castrene. (2006) Manila: National Historical Institute.
- Medina, Juan de. (1893). History of the Augustinian order in the filipinas islands. Sa Blair, E.A. at Robertson, J.A. (Pat.). (1903-1909) *The Philippine Islands 1493-1898* (Tomo 23). Cleveland: Arthur H. Clark Company. 121-297.
- Montero y Vidal, Jose. (1886). *El archipelago filipino*. Madrid: Imprenta y Fudicion de Manuel Tello).
- Nganong dili badlungon? (1913, Agosto 4). *Bag-ong Kusog*.
- Pigafetta, Antonio. (1525). First voyage around the world. Sa Blair, E.A. at Robertson, J.A. (Pat.). (1903-1909) *The Philippine Islands 1493-1898* (Tomo 33). Cleveland: Arthur H. Clark Company. 27-265.
- Rodriguez, Buenaventura. (1925). Ang Peke (Mini). Sa Albuero, T. at Mojares, R. (Pat.) *Dulaang Cebuano*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press. 149-275.
- San Antonio, Juan Francisco de. (1738). The religious estate in the Philippines. Sa Blair, E.A. at Robertson, J.A. (Pat.). (1903-1909) *The Philippine Islands 1493-1898* (Tomo 28). Cleveland: Arthur H. Clark Company. 104-62.
- Sande, Francisco de. (1576). Relation of the Filipinas islands. Sa Blair, E.A. at Robertson, J.A. (Pat.). (1903-1909) *The Philippine Islands 1493-1898* (Tomo 4). Cleveland: Arthur H. Clark Company.

Sotto, Vicente. (1901). Ang paghigugma sa yuta nga nataohan. Sa Alburo, T. at Mojares, R. (Pat.) (1997). *Dulaang Cebuano*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press. 1-81.

_____. (1902). Elena. Sa Ramas, W. (2001) *Studies in pre-war Sugbuanon theater*. Quezon City: University of the Philippines Press. 227-361.

Tabada, M. (2006, Disyembre 28). Asean Summit from main event to missed Event. *Sun Star Daily*.

Tour gives Asian spouses glimpse of Cebu culture, History. (2007, Enero 11). *Manila Times*.

Utzurum, Chinggay V. (1983, November 8). Oriente – theatre with a history. *The Freeman*.

Vision: ikaparang sa mga bantagang tiyatruhan sa Manila. (1939, Pebrero 9). *Nasud*.

Zuñiga, Joaquin Martinez. (1973). *Status of the Philippines in 1800*. Manila: Filipiniana Book Guild.

Mga Panayam

Avila, Valeriano. (2007, Oktubre 17).

Javier, Adelaida. (2007, Abril 17).

Matheu, Margie. (2007, Pebrero 23).

Nemenzo, Francisco. (2010, Mayo 7).

Tamayo, Carmelo S. (2007, Oktubre 9).

Utzurum, Chinggay V. (2010, Mayo 28).

Sekondaryong Sanggunian Sekondaryong Sanggunian

Abellana, Jovito S. (c. 1960). *Bisaya patronymesis Sri Visjaya*. Cebu City: University of San Carlos.

Bender, Barbara at Winer, M. (Pat.) (2001). *Contested landscapes: Movement, exile, and place*. UK: Berg.

Beyer, H. Otley. (1947, July-August). Outline review of Philippine archeology by islands and provinces. *The Philippine Journal of Science*, 206-90.

Cullinane, Michael. (1982). Changing nature of Cebu urban elite in the 19th century. Sa McCoy, A. at De Jesus, E.C. (Pat.) *Philippine social history: Global trade and local transformations*. 251-296.

- Doeppers, Daniel F. (1972, August). The development of Philippine cities before 1900. *The Journal of Asian Studies*, Vol. 31, No. 4, 769-792.
- Fenner, Bruce L. (1985). *Cebu under the Spanish flag, 1521-1896: an economic-social history*. Cebu City: University of San Carlos Publications.
- Go, Fe Susan. *Ang Sugbo sa karaang panahon: An annotated translation of the 1935 history of Cebu* (master's thesis). University of San Carlos, Cebu City.
- Hirsch, Eric. (2003). *The anthropology of landscape: Perspectives of place and space*. Oxford: Oxford University Press.
- Hutterer, Karl. (1973). *An archeological picture of a pre-Spanish Cebuano community*. Cebu City: University of San Carlos.
- Lefebvre, Henri. (1991). Salin ni Nicholson-Smith, D. *The production of space*. UK: Basil Blackwell, Ltd.
- Maceda, Teresita. (1986). *Marcel M. Navarra: mga piling kuwentong Sebuwano*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Mojares, Resil B. (1975). *Cebuano literature: a survey and bio-bibliography with finding list*. Cebu City: University of San Carlos.
- _____. (1983). *Casa Gorordo in Cebu: urban residence in a Philippine province*. Cebu: Ramon Aboitiz Foundation, Inc.
- _____. (1985). *Theater in society, society in theater: Social history of a Cebuano village, 1840-1940*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- _____. (1992). *Vicente Sotto: the maverick senator*. Cebu City: Cebuano Studies Center.
- _____ at Quimpo, S. (1997). *Cebu: more than an island*. Metro Manila: Ayala Foundation, Inc.
- Nishimura, Masao. (1988). Long-distance trade and the development of complex societies in the prehistory of the central Philippines – the Cebu archeological project: basic concept and first results. *Philippine Quarterly of Culture and Society*, 15, 107-57.
- _____. (1992). *Long-distance trade and development of complex societies in the prehistory of the central Philippines – the Cebu central settlement case* (doctoral dissertation). University of Michigan, United States.
- Ramas, Wilhelmina. (1982). *Sugbuanon theatre from Sotto to Rodriguez and Kabahar*. Quezon City: University of the Philippines Press.

- Sauer, Carl O. (1925). The morphology of landscape. Sa Oakes, T. at Price, P. (Pat.). (2008) *The Cultural Geography Reader*. UK: Routledge. 96-104.
- Savellon, Romola O. (w.p.). Colon street. Cebu City: Cebu Normal University Museum.
- Schurz, William L. (1939). *The Manila galleon*. New York: Dutton.
- Tilley, Christopher. (2001). *A phenomenology of landscape: places, paths, and monuments*. UK: Berg Publishers.
- Tuan, Yi-Fu. (1977). *Space and place: the perspective of experience*. USA: University of Minnesota Press.
- Wickberg, Edgar. (2000). *The Chinese in Philippine life, 1850-1898*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- _____. (2001). *The Chinese mestizo in Philippine history*. Manila: Kaisa Para sa Kaunlaran, Inc..